

Modern Türklük

Araştırmaları Dergisi

Cilt 17, Sayı 2 (Haziran 2020), ss. 131-145

DOI: 10.1501/MTAD.17.2020.2.10

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

MAKALE

Dil Canlılığı Bağlamında Halaç Türklerinin Durumu

Mousa (Musa) Rahimi

Allameh Tabataba'i Üniversitesi (Tahran)

ÖZET

Makale, ölü diller, yaşayan diller, tehlikedeki diller bağlamında Halaç Türkçesinin canlılık durumuna dairdir. Dil ölümüne neden olan etkenler üzerinde durmak ve Halaç Türkçesinin dil canlılığı bağlamında yerini tespit etmek makalenin asıl amacıdır. Halaç Türkleri İran'da yaşayan diğer Türkler gibi Pehlevî rejiminin kurulduğu 1925'ten beri İran'ın devlet anlayışı çerçevesinde asimile olmaya maruz kalmışlardır. Bu makale ile Halaç Türkçesini önümüzdeki süreçte bekleyen tehlikenin boyutlarını da ortaya koymaya çalışacağız.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Tehlikedeki Diller, Halaç Türkçesi, Türk Dili, Dil Canlılığı.

ABSTRACT

In this article, it has been struggled to consider language vitality, its death, and those languages which are under the peril of being eradicated, particularly Khalaj which is seen as an old dialect of Turkish language. The major aim of this article is to examine the factors causing language death, and tries to determine the vitality of Khalaj dialect. Khalaj Turks, since 1925, have been subjected to assimilation of Pahlavi's state presidency. Here, there has also been a struggle to reveal and uncover the dimensions of past and on-coming dangers toward Khalaj dialect.

KEY WORDS

Endangered Languages, Khalach Turkish, Turkish Language, Language Vitality.

1. Giriş

Dil canlılığı ve dil ölümü konuları dil biliminin son yıllarda en önemli araştırma alanlarından biri hâline gelmiştir. UNESCO, 21 Şubat 2002 tarihinde yayımladığı *Dünya Dilleri Atlası*'nda dünyada konuşulan 6.000 dilin yarısının yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını belirtmiştir. Dil bilimi ve tarih uzmanı Andrew Dalby'ye göre, yaşadığımız yüzyıl içerisinde en iyi tahmine göre 2.500 dil kaybolacaktır ve bu ortalama olarak her iki haftada bir dilin ölümü anlamına gelmektedir. 1995 yılında İngiltere'de temelleri atılan Foundation for Endangered Languages (Tehlike Altındaki Diller Vakfı), çıkardığı gazetenin ikinci nüshasında, dünyadaki dillerin içinde bulunduğu durumu tespit ettikten sonra, şöyle bir özetleme yapar:

“Dünya dillerini tetkik eden dil bilimciler dünya dillerinin yarıdan fazlasının can çekişen (moribund) yani etkin ve sağlıklı bir şekilde gelecek kuşaklara aktarılamayan diller sınıfına dâhil olduğunu tespit etmişlerdir. Biz ve çocuklarımız öyle bir dönemde yaşıyoruz ki büyük bir ihtimalle iki nesil sonra pek çok dil ölmüş olacaktır.” (Crystal 2000: viii).

Halaç Türkleri yoğun olarak orta İran eyaletlerinde Tahran'ın 160 km güneybatısında Kum, Erak ve Save illeri arasında yaşamaktadırlar. En kalabalık nüfus Erak veya Merkezî eyaletine bağlı Telhab, Baharistan (Eski Hırrab), Vaşkan, Muvcan, Nadirâbâd, Mensurâbâd, Feyzâbâd, Hâltâbâd vb. köylerde yaşamaktadır. Bunların dışında Kum, Erak ve Tahran eyaletlerinde de Halaç Türkleri dağınık olarak yaşamaktadırlar. Halaçlar üzerinde daha önce yapılmış çalışmalar Halaç Türkçesi coğrafyası hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Fakat bu çalışmalarda Halaç köyleri olarak verilen listelerdeki köy sayısı ve adlarında tutarsızlıklar vardır. Halaç köyü olarak Minorsky 25 (Minorsky 1952: 104-105; Bosnalı 2007: 25-27), Rezmârâ 18, Doerfer ise 34'üne bizzat gittiği 50 köy adı vermektedir (Doerfer 1971: 338). Bu üç liste göz önünde bulundurulursa, Halaç dil alanının 69 köyden oluşması gerekmektedir; Halaç köyelerine 10 kez değişik zamanlarda yaptığımız alan araştırmaları da 69 köy sayısını onaylamaktadır. Bu köylerin neredeyse yarısında -aşağıda gösterileceği üzere- dil kaybı gerçekleşmiştir. Ancak geriye kalan yaklaşık 34-35 köyde ise Halaç Türkçesinin yaşadığını söylememiz mümkündür. Aşağıda “Halaç Türklerinin Etnografyası ve Yaş Gruplarına Göre Halaç Türkçesinin Kullanımı” bölümünde

köylerdeki Halaç Türkçesinin kullanım seviyesi belirtilmiştir.

20. yüzyıla dek dil doğumlarında olduğu gibi dil ölümlerinde de uzun bir zaman dilimi söz konusuydu, ancak içinde bulunduğumuz çağda artık uzun bir zamandan söz etmek olanaksızdır. Küreselleşme etkisinin bir sonucu olarak dillerin ölümü hızlanmıştır.

Türklük bilimi için son derece önemli sayılan Halaç Türkçesinin dil özellikleri şimdiye kadar K. H. Menges, V. F. Minorsky, M. Mukaddem, G. Doerfer, S. Tezcan, S. Bosnalı, Ali Aşğır Cemrâsî ve Abdullah Vaşkanî Ferahanî tarafından araştırılmıştır.

Halaç gruplarının IX. yüzyıldan beri Horasan civarlarında yaşamakta oldukları ileri sürülür. IX. ve XI. yüzyıllarda Oğuz grupları arasında yaşayan iki Halaç boyunun 1219'da İran'ın merkezine göçtükleri söylenir. Onların İran'ın merkezinde varlıkları ilk defa 1370 yılında zikredilir (Atalay DLT-III 1941: 412-416). 20. yüzyılın başında Halaçların toplam sayısı 350.000-400.000 arasında tahmin edilmektedir; 1996'da ise Halaçların nüfusu 28.000-30.000 arasında idi. Halaçlar başta Farslar olmak üzere hızlı bir şekilde komşu halklarla temaslar sonucunda erimeye başlamışlar, fakat son yıllarda İran'ın Azerbaycan ve diğer Türk bölgelerinde (1990'lı yıllardan itibaren) Türklük ve millî şuurun yükselmesi Halaç aydınlarını da etkileyerek onlarda da millî şuurun uyanmasına vesile olmuştur. Dil şuurunu da kapsayan bu şuurlanma Halaçların asimile olmalarının hızını yavaşlatmış yahut da durdurmuştur. Bununla beraber, ünlü İranolog ve Türkolog Gerhard Doerfer erken tarihli bir çalışmasında 2020 yılına kadar Halaç Türkçesinin öleceği tahmininde bulunmuştu (Doerfer 1999: 308). Yukarıda da belirtildiği gibi Halaçlarda millî şuurun uyanması bazı genç kuşaklar arasında Halaç Türkçesinde yazma isteği oluşturmuştur. Ayrıca Halaç dili ve kültürünü korumak için 10-15 site ve *weblog* açılmış, araştırmacılar tarafından da 20'den fazla kitap yazılmıştır. Söz konusu gelişmeler Doerfer'in öngörüsünün gerçekleşmesine engel teşkil etmiştir.

Son zamanlarda, Halaç bölgesinde Sonel Bosnalı ve Ali Aşğır Cemrâsî tarafından anket uygulaması yapıldığından kendi çalışmamızda aynı yöntemi uygulamak yerine Giles'ın dil canlılığı (Etnolingüistik hayatîyet teorisi) ve Stephan Wurm'un dil tehlike seviyesi kuramsal çerçeve olarak benimsenmiştir. Bunun yanı sıra Aralık 2017 ile Eylül 2019 yıllarında Halaç belde ve köylerine yapılan dil bilimi gezisinden edinilen izlenimler ve tespitlere yer verilmiştir.

2. Dil Canlılığı ve Dil Ölümü

Dil ölümü kavramı yeni bir kavram olmakla birlikte birçok dil bilimci tarafından evrensel bir gerçek olarak kabul edilmektedir. Modern dilbilimciler, önceden varolan ancak uzun bir süre konuşulmayan diller için dil ölümü kavramını kullanmaktadırlar. Crystal'e göre ise eğer bir dil artık hiç kimse tarafından konuşulmuyorsa o dil ölmüş demektir. Dil ölümü için birinci kıstas biyolojik ölümdür, yani insan ölüyorsa dil de ölür. Başka bir yol yoktur, halk ölürse dil var olamaz (Crystal 2000: 1). Elbette dil ölümü sadece insan veya toplumun ölmesine bağlı değildir. Dil değişimi/değiştirme dediğimiz olguda insanlar biyolojik olarak yaşamaya devam ederler, fakat bilerek veya bilmeyerek dillerini yeni kuşaklara aktarmadıkları için dillerinin ölümüne neden olurlar. "Bir dilin doğal kullanıcısı ölürse ortadan kalkar" (Trask 1996: 324). "Bir dilin ölmesi, o dili kullanan toplumunun konuşmayı unutmaması ile değil, toplumsal ve siyasal nedenlerden dolayı o dilin -Halaç Türkçesi gibi başka bir baskın dil Farsça- tarafından zaman içerisinde yavaş yavaş kullanım dışına itilmesi ve etkisizleştirilmesi ile açıklanır" (Aitchison 1981: 209). Halk arasında kullanımı yaygınlaştırılarak baskın hâle getirilen yeni dil, zayıf dili etkileyerek zamanla yok olmasına sebep olabilmektedir. Elbette diller ilişkisi yerine diller çatışması kavramını öneren Kremnitz gibi bazı Avrupa toplum-dilbilimcileri konumları eşit olmayan diller arasındaki ilişkiyi kaçınılmaz olarak diller çatışması şeklinde ifade etmektedirler. Biz de bu makalede Halaç Türkçesiyle Farsçanın konumu eşit olmadığı için diller çatışması kavramını kullanacağız. Dil ölümleri bazen çok kısa zamanda, belli bir bölgede olabilir. Örneğin güçlü savaşçı ve işgalci gruplar değişik dilleri konuşan bazı küçük gruplara saldırabilir. Onlarla birlikte dilleri de ölür (Wurm 1996:1).

"Yeryüzünde dil ölümünü tetikleyen ve değişik bölgelerde değişik zamanlarda ortaya çıkan başka etkenlere de rastlıyoruz; Savaş ve soykırıma benzeyen, ancak daha az hasara yol açan başka olaylar da karşımıza çıkar. Herhangi bir dili kullanan insanların sayısı bazı felaketler ve doğal afetler sonucunda azalabilmektedir." (Crystal 2000: 71, Karabulut 2007: 306)

İrlanda gerçeğinde ise İngilizler'in baskıcı ve yok edici politikaları yanında veba salgınının payı büyük olmuştur (Crystal 1997: 147). Ancak bununla beraber dil ölümü için baskın dil mensuplarının sayıca üstün olması şart değildir. Nüfusça az, ama askerî ve ekonomik olarak güçlü topluluklar sayıca fazla grupları etkileyip onların dillerini öldürebilirler. Gaetano Mosca'nın deyiimiyle "örgütlü azınlık örgütsüz çoğunluğa hüküm sürer" (Mosca 1939: 50, 53). Böyle bir durum Halaç

Türkleri için şimdilik geçerli değildir. Halaçlar sayıca azdır ve onların ekonomisi Fars diliyle çatışacak durumda değildir. Ayrıca şimdiye kadar hayata geçirilmiş hiç bir siyasal ve kültürel örgütleri ve toplulukları bulunmamaktadır.

2.1. Dil Değişimi

Toplumlar tarihî süreç içerisinde değişir ve dönüşürler. Toplumsal bilincin değişime uğraması, kimlik çatışmaları, şehirleşme, işsizlik, kuraklık, köyden kente göç, ekonomik darboğazlar, değişen gelenekler, birey ve toplumun yeni kimlikler edinmesi, üst kültürün alt kültürü hâkimiyeti altına alması, politik yaklaşımlar gibi farklı etmenler toplumu değiştirip dönüştürmektedir. Toplumda meydana gelen bu değişim ve dönüşümler dili de etkilemektedir. Bu durum bazı dilleri öldürmekte veya dil intiharının gerçekleşmesine sebep olmaktadır.

Dil değişimi/değiştirimi de dil ölümüne sebep olan önemli etmenlerden biridir. Sosyo-kültürel, ticarî ve siyasî ilişkiler sonucunda topluluklar komşu veya dış kültür dillerinden ödünçlemeler yaparlar. Bu ödünçlemeler bazen sözcükler hâlinde olabilir bu da bir dilin söz dizimini bozabilir. Dil ödünçlemeleri genelde güçlü toplumların dillerinden zayıf toplumların dillerine doğru olur. Dil bilimine göre dil değişimi denen şey çok yavaş olur ve bunun gerçekleşmesi birkaç kuşağı alır. İki dilli durumların üç kuşaktan öteye geçemediğini de yapılan araştırmalar göstermiştir (Barutcu Özönder 1998: 107; Appel, Muysken 1987). Asimilasyona maruz kalan Halaç Türkleri iki veya üç dilli bölgelerde üçüncü kuşaklarını idrak etmeye başlamışlardır. Modernleşme olarak görülen Farslaşma, Halaçların yeni kuşakları tarafından “Farslaşalım Modernleşelim” biçiminde algılanmaya başlanmıştır. Kentleşme, okullaşma ve okur-yazarlık gibi unsurlar ele alınırsa bu alanlardaki gelişmeler Halaç Türklerinin geleneksel ve sosyokültürel yapılarının değişimine yol açmıştır. Bu değişim Halaçların asimile olmasına neden olmuştur. Bu durum köyden köye değişiklik arz etmektedir. Örneğin alan araştırmamızda, ana yol üzerinde bulunan Hältâbâd, Cundâbâd, Salehâbâd, Celalâbâd, Şâkalı gibi Halaç köylerinde Halaçça konuşura -yaşlılar dâhil- rastlanılmamıştır.

2.2. Dil İlişkileri ve Dil Politikası Açısından Halaç Türkçesi

Sürekli çatışma ortamlarında büyüyen Halaç Kuşağı, isteyerek veya istemeyerek kendi dil ve kültüründen uzaklaşarak Fars kültürünü ve dilini benimsemek zorunda

kalmıştır (en azından son zamanlara kadar).¹ Elbette sosyolingüistik yaklaşımla İran'ın dil politikası neticesinde diğer Türk topluluklar gibi Halaçlar da aşağılanmalardan nasibini almışlardır. Farsların -kimi zaman da Halaçlarla komşu olan Türklerin- Halaçlar hakkında söyledikleri 'Eşeğin dilini Halaçlar anlar' gibi sözler, uzun süre uygulanan yanlış dil ve kültür politikası sonucunda tezahür etmiştir.

Halaçların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde, psikolojik açıdan baskın nüfusla gelen özgüven sayesinde, Halaç Türkçesinin ilkökul öğrencileri tarafından da konuşulduğu tespit edilmiştir. Bu durum köyden köye değişiklik göstermektedir. Örneğin Halaçların en kalabalık yaşadığı Telhâb baluğunda (köy, belde), Halaç-Türk-Fars -kendi tanımlarıyla- diller teması söz konusuyken, Baharistan (eski Harrab), Feyzâbâd vb. köylerde Halaç-Fars dil teması söz konusudur. Telhâb köyünün çevresinde Türk köyleri bulunduğundan Halaçlar bu duruma karşılık tepki olarak kendi dillerini iyi korumuşlardır. İki ay civarında Halaç Türklerinin yaşadığı köy ve beldelerde bulduk, bu sürede yaptığımız derlemelerden ve gözlemlerden hareketle Telhâb, Kardıyan, Zernuşe, Seğercuk, Hezarâbâd, Nuvdeh, Sefidâb, Musiâbâd ve Feyzâbâd köylerinde dil aktarımının her ailede devam ettiğini söyleyebiliriz. Sokaklarda Halaç Türkçesinde konuşulmakta ve küçük yaşlı çocuklar da -hepsi olmasa da- Türkçe anlayıp konuşmaktadırlar. Ancak diğer köylerde durum farklılık göstermektedir. Öyle ki çocuklar Halaç Türkçesi anlamakta, fakat konuşmamaktadırlar. Örneğin Türk köyleriyle kuşatılmış olan Telhâb köyünde Halaç Türkçesi hem aile içinde hem de sokakta, esnaf ve gençler arasında yaygın olarak konuşulmaktadır. Fars köyleriyle kuşatılmış Feyzâbâd, Baharistan (Eski Harrab) gibi köylerde aynı durum söz konusu değildir; sözü geçen bölgelerde şuurlu gençlere rastlansa ve aile içinde Halaç Türkçesinin konuşulduğu tespit edilse de sosyal alanda Halaç Türkçesinin kullanım alanı daralmıştır.

Yukarıda ifade edildiği üzere Halaç köylerinde her üç dilin (Eker 2007: 128)

---

¹ Halaçları aşağılama ve hor görme Fars edebiyatına da yansımıştır. Şöyle ki Fars şairlerinden İrec Mirza, kendi şiir divanı *Ateşeleri Eleştirme* mesnevisinde eşeğin dilini sadece ve sadece Halaçların anladığını söyler (*Mesnevi* 23, 155). Bu bir Fars atasözüne de yansımıştır: *zeban-ı har ra Halac daned* "Eşeğin dilini Halaç anlar". Hatta 2018-2019 yıllarında İran'ın resmî televizyonundan yayımlanan *Banu-ye Emaret* "Saray Hatunu" adlı dizide de bu atasözü birkaç kez ana karakterin ağzından söylenmiştir. Aynı zamanda bölgedeki Türklerin de son zamanlara kadar Halaçları küçümsedikleri ve onların Türk olmadıklarını -kendilerinin ise asil Türk olduklarını- söyledikleri tespit edilmiştir.

sadece temel dil (*basilect*) durumundan söz etmek mümkündür. Halaçların yaşadığı bölgelerde sık sık kod değiştirmeye tanık olabiliriz; günlük yaşamda ve sözlü iletişimde bir dil durumundan başka bir dil durumuna veya bir dilden (Halaççadan) başka bir dile (Farsçaya veya Türkçeye) geçiş yapılmakta veya kod değiştirilmektedir. Yukarıda da söylendiği gibi Türk köyleriyle kuşatılmış köylerde kod değiştirme Halaççadan Türkçeye iken Fars köyleriyle kuşatılmış köylerde ise kod değiştirme genelde Halaççadan Farsçaya gerçekleşmektedir.

2.3. Halaç Türkçesinin İşlevsizleşme ve Daralma Boyutu

"Üst dil" konumuna getirilen Farsça, Halaçların sosyal ve kültürel işlevlerinin büyük bir kısmını karşılamaktadır, böylece Halaç Türkçesi daralma yönünde ilerleyen bir sürece maruz kalmıştır. Bu daralma iki boyutta ele alınabilir: (1) Halaçların giderek azınlıklaşması, (2) Halaç Türkçesinin kullanımı ve işlevleri. Azınlıklaşma Halaçların Halaçça konuşurlarının sayılarıyla ilgilidir, ikinci boyut ise Halaç Türkçesinin kullanım alanı ile ilgilidir.

Azınlıklaşma: Erak ve Kum şehrinin Fars unsurunun ağır basan bölgelerinde fabrikaların kurulması ve Erak ve Kum Türkleriyle birlikte Halaç Türklerinin de bu bölgelere gitmeleri sonucunda Halaçların sayısı azalmıştır. Halaçların azınlıklaşmasına neden olan ikinci unsur ise resmî dil olan Farsçanın bazı aileler tarafından ana dili olarak kabullenilmesidir. Ayrıca bazı Halaçların kendi dillerini işlevsiz görmeleri, süreci Halaç Türkçesinin aleyhine işletmektedir.

Kullanımdan çıkma ve işlevsizleşme: Ebeveynlerin kendi dillerini bırakıp çocuklarıyla baskın kültürün dilini kullanmasıyla başlar. Farsçanın gerek politik desteğe sahip olması ve prestij dili hâline getirilmesi gerekse toplumsal, ekonomik ve kültürel açıdan sosyal hayatta egemenliğini sürdürmesi Halaç Türkçesinin işlevsizleşmesine neden olmuştur. Halaç Türkçesi daha çok aile içinde konuşulduğu için Bernstein'ın varsayımına göre sınırlanmış koda dönüşmüştür. Ferguson tarafından ilk defa ortaya atılan diglosiyaya göre Halaç Türkçesinin durumunu ele alırsak, Halaç Türkçesi edebî dil hâline getirilmemiş ve sadece konuşma dili olarak kalmıştır. İran'da Azerbaycan, Türkmen, Horasan ve Kaşkay Türkçeleri dışında kalan diğer Türk lehçe ve ağızları gibi basın-yayın hayatı canlı olmadığı için işlevsizleşmiş ve kullanım alanı daralmıştır.

2.4. Tehlike Seviyesi

Diller, genellikle "güvendedeki diller", "tehlikede olan diller" ve "ölü diller"

olarak üç ayrı konumda değerlendirilmektedir. Ancak Krauss, bu sınıflandırmaya “ölüm döşeğindeki diller” kategorisini de ekleyerek, dilleri dört ayrı ulamda değerlendirir (1992: 4-6).

Halaç Türkçesinin tehlikede olduğunu ifade edebiliriz. Krauss bunu şöyle açıklıyor: *“Tehlikedeki diller: Hayatta kalmasını bir olasılık hâline getirecek kadar konuşuru vardır, ama yaşaması için uygun durum oluşturmali ve toplumun desteği sağlanmalıdır”* (Krauss 1992: 4). Bu tanımlamaya bakarak, hayatta kalmasını sağlayabilecek kadar bir konuşura sahip olmakla birlikte, Halaç Türkçesi için şimdilik ne uygun bir durum oluşturulmakta ne de toplumun desteği sağlanmaktadır. Bir başka deyişle Halaç Türkçesi tehlikeyi yakından hisseden dillerden biri sayılmaktadır.

3. Halaç Türkçesinin Önemi

Dil insan kimliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Dil kendi doğal sisteminin yanı sıra toplumsal ve kültürel bir kurumdur. Bu bakımdan dille düşünce iç içe girmiş durumdadır. Dilin gelişmesi düşünceye, düşüncenin gelişmesi de dile bağlıdır. Bir ulusu ayakta tutan, bireyleri birbirine bağlayan, sosyal hayatı düzenleyen ve devam ettiren, millî şuuru besleyen bir unsur olarak dilin oynadığı rol çok büyüktür. Bir ulusun dilinden o ulusun kültürüne, dünya görüşüne inebileceğini savunan ve bu görüşü sonradan birçoklarınınca benimsenen W. von Humboldt, dilin bir ulusun ruhunun dış görünüşü olduğunu belirtmekte “ulusun dili ruhudur; ruhu da dili” demektedir. K.Vossler’e göre de dil, kültürün aynasıdır (Aksan 2007: 65). Kültürün ilk ve temel unsuru olan dil, millî hafızanın, millî hatıraların, duyguların ve düşüncelerin, bütün maddî ve manevî değerlerin ortak hazinesidir. Dil, bir ulusun en önemli sosyal varlığı ve kültür taşıyıcısıdır. Dil tarih arşividir. Dil kültürün bir unsurundan ibaret değildir, dil bütün kültürel aktivitelerin temelidir.

Halaç Türkçesi, Türkçenin arkaik özelliklerini koruduğu için (Doerfer 1999: 308) hem Türklük bilimi için hem de dil bilimi için büyük bir önem taşımaktadır. Aynı zamanda Çağdaş Türk lehçelerinin içinde arkaik özelliğe sahip olan Halaç Türkçesi Türklüğün büyük bir mirası da sayılmaktadır. Binlerce yıl kendisiyle tarih taşıyan Halaç Türkçesi kim bilir belki gelecekte Türkçenin gizemlerini çözen bir unsur olacaktır. Halaç Türkçesinin kaybı geleneksel kültürel zenginliğimizin kaybı ve insanî olarak ifade gücümüzün aynı oranda azalmasına neden olabilir. Dil kimliğin göstergesi olduğu için millî şuurun yükselmesi için de önemli rol oynamaktadır. Türk lehçelerini bir bütün Türk dilinin imgelem dünyasını oluşturan parçaları sayarsak,

Halaç Türkçesinin yokluğu bu bütünün bir parçasının yokluğu demektir.

4. Halaç Türklerinin Etnografyası ve Yaş Gruplarına Göre Halaç Türkçesinin Son Kullanım Durumu

Halaç Türklerinin yaşadığı bölgelerde, 2017-2019 yılları arasında her biri 3-4 gün süren en az 10 alan araştırması yapılmıştır. Bu zaman aralığında Telhab, Vaşgan, Hırrab, Kardiyan, Feyzâbâd, Zernuşe, Seğercuq, Hezarâbâd, Bonçenar, Sefidâb, Selefçigan, Mansurâbâd, Sorhede, Condab, Encile, Zavariyân, Karasu, Esfid, Derminek, Şâkalu, Celalâbâd, Heltâbâd, Salehâbâd, Cirikhağaç, Versan, Zizgan, Muşkiye, Qurqur, Tayğan, Nice, Tachatun, İsiâbâd, Kafşgaran, Hariran, Aligan, Bağçe Vesvar belde ve köylerinde bulunulmuş, Halaç Türkçesinin etnografyasının son durumu, yaş gruplarına göre belde ve köylerdeki Türkçenin (Halaç) durumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Etnografik tespitler sadece Irak ve Kum eyaletlerindeki Halaçları ve Halaç Türkçesini kapsamaktadır. Zencan, Tahran, Şehr-i Kürd, Şiraz vb. eyaletlerdeki Halaçlar ile ilgili bilgi mevcutsa da bu bölgelere alan araştırması yapılmadığı için araştırmamız dışındadır. Aşağıdaki listede önüne soru işareti konulan köylere ya gidilmemiş ya da uzun süre kalınmamıştır. Bu alan araştırmalarından ve Halaç araştırmacılarının bilgilerinden hareketle Halaç Türklerinin (Irak ve Kum eyaletlerindeki) yaşadığı 69 yerleşimin hepsi verilmiştir. Varılan tespitler, gözlemlerimize ve alan araştırmalarımıza dayanmaktadır.²

Araştırma yöntemi ve planı olarak şehir, belde ve köylerin yarısına gidildiği için okul, düğün, yas, lokanta, bakkal, devlet daireleri gibi değişik ortamlarda bulunulmaya çalışılmış ve dil canlılığını ve dil sürdürme durumunu tespit etmek için yüz yüze ve yakından temas kurma yöntemi kullanılmış, Halaçların yaşadığı bölgelerde Halaç Türkçesinin tehlike seviyesi ve dil-kültür aktarımı ve durumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Alan araştırmalarında Halaç Türklerinin köyden köye ve yaşa göre konuşur sayısının farklılık gösterdiğine tanık olunmuştur. Bu durum aşağıda gösterilmiştir. Aşağıdaki tabloda Yalnız Yaşlıların konuştuğu yerler YY; yalnız Orta Yaşlı ve Yaşlıların konuştuğu yerler OY ve Y, hem Genç hem Yaşlıların konuştuğu yerler GY, çocuk, genç, orta yaşlı ve yaşlı- tarafından herkesin konuştuğu yerler ise C (Canlı) olarak belirtilmiştir. Halaç Türkçesi konuşuru olmayan - bizim

² Köylere, yaş gruplarına ve değişik alanlara göre Halaç Türkçesinin kullanımı için ayrıca bkz. Cemrâsî (2012) ve Bosnalı (2007).

rastlamadığımız ve Cemrasî, Vaşkanî gibi Halaç Türk araştırmacılarının da onayladığı yerler ise *yok* olarak gösterilmiştir. Halaç Türkçesinin konuşur sayısının tespiti Çalışma, Sosyal Güvenlik ve Kooperatifler Bakanlığı'nın 2016 yılında yaptığı istatistiklerden³ yararlanılarak ve bölgede yıllardır yürüttüğümüz çalışma ve vardığımız tespitlerden hareketle ortaya konmaya çalışılmıştır:

Tablo 1. Halaç Yerleşimlerine ve Yaş Gruplarına Göre Halaç Türkçesi Konuşur Sayısı

Ç (Çocuk): 2-12, G (Genç): 18-35, OY (Orta Yaşlı): 40-60, Y (Yaşlı): 60 yaş üstü, Konuşuru Yok: *yok*

1	Mansurâbâd	YY	35	Aliâbâd	YY
2	Muvcan	GY	36	Celalâbâd	yok
3	Sorhede	GY	37	Serehrud	OY ve Y
4	Harrab	GY	38	Cirikhağaç	OY ve Y
5	Mezre-ye Now	YY	39	Versan	OY ve Y
6	Kardiyân	C	40	Zizgan	OY ve Y
7	Hurakâbâd	YY	41	Şâneğ	YY
8	Hezarâbâd	C	42	Ağlek	YY
9	Feyzâbâd	C	43	Muşkiye	YY
10	Nuvdeh (Niğde)	C	44	Bağçe Vesvar	?
11	Yengice	C	45	Ahmedâbâd	YY
12	Heltâbâd	<i>yok</i>	46	Sefiddâle	OY ve Y
13	Telhab	C	47	Huseynâbâd	YY
14	Vaşgan	OY ve Y	48	Qurqur	YY
15	Hasanâbâd	YY	49	Tayğan	YY
16	Sefidâb	C	50	Şâkalu	<i>yok</i>
17	Serebend	YY	51	Anancird	YY
18	Keşe	YY	52	Kondrud	YY
19	Bonçenar	C	53	Nurâbâd	YY
20	Musiâbâd	C	54	Hurçe	YY
21	Seğercuğ	C	55	Hariran	?
22	Zemuşe	C	56	Rizaâbâd	YY
23	Dâristân	YY	57	İsiâbâd	YY
24	Mohsenâbâd	YY	58	Fucerd	OY ve Y

³ Bu istatistik için bkz.

https://markazi.mcls.gov.ir/icm_content/media/image/2018/03/178340_orig.pdf

25	Nedirâbâd	OY ve Y	59	Aligan	?
26	Venarc	OY ve Y	60	Çemanek	YY
27	Selefçıgan	YY	61	Tachatun	YY
28	Karasu	YY	62	Kafşgaran	?
29	Bag-e yek	YY	63	İnayetbeyk	YY
30	Sift	OY ve Y	64	Condab	yok
31	Esfid	OY ve Y	65	Encile	OY ve Y
32	Çahek	OY ve Y	66	Cezeze	YY
33	Mehr-zemin	OY ve Y	67	Zavariyân	YY
34	Derminek	Y anlarlar	68	Salehâbâd	yok
	fakat konuşmazlar		69	Nıce	OY ve Y

Telhab, Kardıyan, Zernuşe, Seğercuk, Feyzâbâd, Hezarâbâd, Nuvdeh (Niğde), Yengice, Musiâbâd, Bonçenar ve Sefidâb'da -okul dışında- Halaç Türkçesinin geçerli bir dil olarak kullanıldığını tespit ettik, fakat kod değiştirmeler de yok değildir. Yukarıda belirtilen onbir köy ve beldede bazı gençlerde dil şuurunun uyandığına ve dillerini korumak ve üzerinde araştırmak istediklerine de tanık olduk. Halaç Türklerinin en büyük şehri olan Telhab'da -statüsü 2019 yılında şehir olarak değiştirilmiştir- Halaç Türkçesinin bütün alanlarda canlı olduğuna tanık olduk, fakat 2019 yılında Telhab beldesinin aniden şehir statüsü kazanmasının Halaç Türkçesinin burada da giderek yok olmasında bir katalizör rolü oynayacağı düşüncesindeyiz. Bu 69 köyden neredeyse 5'inde (Şâkalu, Celalâbâd, Heltâbâd, Salehâbâd, Condab) Halaç Türkçesi konuşuruna rastlanılmamıştır. Harıran, Aligan, Kafşgaran ve Bağçe Vesvar gibi köylerde de uzun süre kalmadığı için bir genelleme yapmaktan kaçınıyoruz. Kalan diğer 49 köyde ise, Halaç Türkçesinin durumu yukarıda belirtilmiştir. Bütün Halaç köyleri göz önünde bulundurulduğunda, 20,000 civarında Türkçe, yani Halaç Türkçesi konuşurun kaldığı söylenebilir.

5. Genel Ağ (İnternet) ve Basın-Yayın Ortamında Halaç Türkçesinin Durumu

Sanayi Devriminin ortaya çıkardığı şartlar, içinde doğduğu Batı toplumunu, başka hiç bir coğrafyada olmadığı kadar etkilemişken, bilgi çağı ya da iletişim çağının ortaya çıkardığı şartlar, bir coğrafya ile sınırlı olmayan küresel ölçekte etkiler doğurmuştur (Sankaya 2010: 1-2). Bu bağlamda Halaç Türklerinin internet ortamında faaliyetleri sınırlı olsa da son zamanlarda birkaç *weblog*'un açılmasının Halaç

aydınlarını Halaç dili, tarihi ve folkloru üzerinde çalışmaya sevk ettiğini göstermektedir. Bu *weblog*ların bazıları şunlardır:

<http://www.talkhab.blogfa.com/>

<http://www.doona1386.blogfa.com/>

<http://xalac.persianblog.ir/>

<http://bonchenar.blogfa.com/>

<http://tafreshia.ir>

<http://farahan-online.blogfa.com/category/24>

Halaç Türkçesi son yıllarda basın-yayın ortamında da bir canlılık göstermektedir. Halaç Türkçesinin yayımlanan ilk kitabı *Karşu Baluğka Selam* (Tahran: 1395/2016, Endişe-yi Nev 3. baskı) adlı kitaptır. Bu kitabın yazarı Ali Aşger Cemrâsî'dir. Cemrâsî'nin diğer kitapları şöyledir: 1. *Helechâ Yâdegâre Torkhâye Bâstân "Eski Türklerin Yadiğârı Halaçlar"* (Tahran: 1385/2006, Peyam Puya); 2. *Tülkü Matalı* (Tahran: 1392/2013, Tek Draht); 3. *Gül Senuber Dâstânı* (Tahran: 1394/2015, Tek Draht); 4. *Helec Tili Gramiri* (Tahran: 1392/2013, Tek Draht); 5. *Hudâhâfiz Helecî: Mukâlîme ve Nigâriş-e Zebân-e Torki-ye Helecî* (Tahran: 1394/2015, Tek Draht); 6. *Hacı Tülkü Dâstânı* (Tahran: İnternet ortamında basılmıştır); 7. *Helec Ordu* (1397: 2018, Naşir Müellif); 8. *Heleclerçe Molla Nesreddin'ing Mezzağ sözleri* (1397: 2018, Naşir Müellif); 9. *Ferahan Heleclerçe Matallar ve Efsaneler, 20 Matal* (1397: 2018, Naşir Müellif); 10. *Aştıyan ve Helecistan Heleclerçe Matallar ve Efsaneler, 18 Matal* (1397: 2018, Naşir Müellif); 11. *Aştıyan ve Tefreş Heleclerçe Matallar ve Efsaneler, 24 Matal*, (1397: 2018, Naşir Müellif); 12. *Hıyal Baluğu (şehr-e xiyal, 1397: 2018, Naşir Müellif)*; 13. *Işık Hevi (Hane-i ışq, 1397:2018, Naşir Müellif)*; 14. *Cela'ol-Qulub* (1397:2018, Naşir Müellif); 15. Hz. Süleyman'la *Qarınça* (Sanal ortamda yayımlanmıştır); 16. *Eşke'le Tülkü Dostluğu* (Sanal ortamda yayımlanmıştır); 17. *Tülkü le Hacleylek* (Sanal ortamda yayımlanmıştır); 18. *Hacı Tülkü Matalı* (Sanal ortamda yayımlanmıştır); 19. *Hayımlar ve Tatalar Sözü* (1500 yakın atasözünü içermekte, baskı aşamasında). Cemrâsî'nin en önemli eseri ise 25.000 maddebaşlı Halaç Türkçesi-Farsça sözlüğüdür. Bu eserin çalışması devam etmekte ve yakın bir zamanda basılması planlanmaktadır.

Cemrâsî beyden sonra yine bir Halaç Türkü olan Abdullah Vaşkanî'nin eserleri Halaçların tarihi ve dil ve edebiyatları üzerine yoğunlaşmıştır: 1. *Vaşkan Der Gozer-e Târih "Tarihte Vaşkan"* (Tahran: 1385/2006); 2. *Helechâ Der Âyne-ye Târih "Helecler Tarihi Aynasıçâ"* (Tahran: 1389/2010); 3. *Mebâni-ye Destûr Zeban-e Helecî "Helec Tili Bilgisi*

Ḳuraḳı'' (Tahran: 1391/2012); 4. *Mahan Yarum* (Tahran: 1392/2013); 5. *Divâne Şebâ: be İnzimâme Heyder Baba-ye Şehriyâr* (Tahran: 1393/2014); 6. *Neḳl-i Kelam* (Tahran: 1395/2016)'dan ibarettir. Vaşkanî ayrıca Halaç köylerini dolaşarak malzeme toplamakta ve Halaç Türkçesi-Farsça sözlüğünü de hazırlamak üzeredir.

Müseyyib Arabgül'ün de şiir kitabı çocukları tarafından yayımlanmıştır, ancak bu kitap Müseyyib'in çoğunlukla Farsça şiirlerini içermekte olup 135-147. sayfalar arası Halaç Türkçesinde şiirleridir. Bir Farsça eser olarak da Muhammed ve Hüsrev Emir Hüseyin'in *Tarih-i İli Ḥalac/Halaç Eli Tarihi* adlı eser belirtilebilir, kitap 1394/2015 yılında Raz-ı Nihan yayınları tarafından basılmıştır.

6. Sonuç

Küreselleşme, son yıllarda Halaç Türklerinin aydınlarını olumlu yönde etkileyerek Halaçların yeni bir evreye girmelerini sağlamıştır. Özellikle son yıllarda İran'da Halaçlarla ilgili 30'a yakın kitabın basılması ve 10-12 internet sitesinin açılması Halaçların öze dönüş sürecinde bir başlangıç olarak sayılabilmektedir.

Ethnologue'a göre 2000 yılında Halaçların nüfusu 42.107 kişidir, ancak resmî olmayan kaynaklar 50 bin civarında olduklarını söylemektedir. Kendi tespitimiz ve Halaç araştırmacı Ali Aşğar Cemrâsî'nin tespitine göre 20-25 bin kişi Halaç Türkçesini konuşup anlamaktadır. 10 bin civarındaki Halaç da Halaç Türkçesini anlamakta, fakat konuşmamaktadır. Son zamanlara kadar Halaçlar, kendi yaşadıkları bölgelerde dahi gitgide azınlık konumuna gelmişlerdir. Bu durum Halaç Türkçesinin kullanım alanını daralmıştır. Bununla birlikte 1990'lı yıllardan itibaren İran'da Türklük şuurunun yükselmesi ve bu doğrultuda Türk dilinin Türk kimliğinin korunması için bir simge hâline gelmesi Halaç Türkleri üzerinde de etkili olmuştur. Bu yıllardan itibaren Halaç aydın kesimlerinde millî şuurun yükselmesi ve ana dilinin yitim kaygısının artması Halaç Türkçesinin ölme tehlike seviyesini azaltmaya da en azından geciktirmekte ve Farslaşmayı nispeten azaltmaktadır.

Halaç Türkçesinin ölümünü geciktiren/geciktirebilen önemli etkenlerden biri Farsçanın giderek hem İran'da hem de İran dışında etkisinin azalmasıdır. Halaç Türkçesinin yaşamasını ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlayacak bir diğer etken ise, Halaçların dillerinin ve kültürlerinin korunmasına yönelik alınabilecek idarî-siyasî tedbirler olarak belirtilebilir.

Kaynaklar

- AITCHISON, Fean (1981), *Language Change: Progress or Decay?*, Fontana Paperbacks, New York.
- AKSAN, Doğan (2007), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I-II-III*, TDK Yayınları, Ankara
- APPEL R., P. MUYSKEN (1987), *Language Contact and Bilingualism*. London: Edward Arnold.
- ATALAY, Besim (1941), *Divanü Lügati't-Türk*, III. Cilt, TDK Yayınları, Ankara.
- BARUTCU ÖZÖNDER F. Sema (1998), "İran ve Türkler", *Güney Azerbaycan Edebiyatında İstiklal Sempozyumu*, 30 Mayıs 1998. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği. Yayımlandığı yer: *Kök Araştırmalar: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* IV(2) Güz 2002, 101-122.
- BAŞAR, Umut (2016), "Yok Olma Tehlikesi Karşısında Halaç Türkçesi ve Ali Asgar Cemrâsî'nin Çalışmaları", *Tehlikedeki Diller Dergisi*, Cilt 5, Sayı 8, 67-78.
- BERNTEIN, B. (1971-5), *Class, Codes and Control*, Volumes 1-3. London: Routledge and Kegan Paul.
- BOSNALI, Sonel (2007), *İran Azerbaycan Türkçesi, Toplumdilbilimsel Bir İnceleme*, Kebiçek Yayınevi, İstanbul.
- BOSNALI, Sonel (2007), "İran Halacistan Bölgesinin Etnik-dilsel Yapısı ve Halaç Türkçesi", *Uluslar Arası Türklük Bilgisi Sempozyumu*, 25-27 Nisan, Erzurum.
- BOSNALI, Sonel (2012), "Dil Edimi Açısından Halaççanın Konumu", *Karadeniz Araştırmaları*, Kış, Sayı 32, Ankara, 45-67.
- CRYSTAL, David (1997), *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge University Press, Cambridge.
- CRYSTAL, David (2000), *Language Death*, Cambridge University, Cambridge.
- DALBY, Andrew (2002), *Language in Danger: how language loss threatens our future*. Penguin, London.
- DOERFER, Gerhard (1999), "İran'daki Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı", *3. Uluslararası Türk Dil Konferansı*, TDK yayınları, Ankara.
- EKER, Süer (2007), "Toplum-Dilbilim, Dil Planlamaları ve Kamu Mensuplarının Dil Kullanımı", *Gazi Türkiyat*, 1, 127-135.
- FERGUSON, C. (1959), "Diglossia", *Word* 15, 325-40.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız (2012), *Halaç Türkçesi Metinleri: Qarşu Baluqqa Selam*, Vizyon Yayınevi, Ankara.
- GÜZEL, Hasan (2019), "Ali Asgar Cemrasi ve Halaç Edebiyatı", *Türkbilim* 36, 121-128.
- HATEMİ, Bilal (2013), *İran'da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- KARABULUT, Ferhat (2007), "Dil ölümü tehlikesini yaşamış bir dil: Kazak Türkçesi", *Studia Uralo-Altaica* 47, 301-325.
- KREMNITZ G. (1981), "Du «bilinguisme» au «conflit linguistique» cheminement de termes et de concepts", *Langages*, 61, 63-73.
- KRAUSS, Michael E. (1992), *The World's Languages in Crisis*. *Language* 68 (1), 4-10.
- MOSCA, Gaetano (1939), *The Ruling Class*, Mcgraw-Hill Book Company, Inc., United States of America.

- RAHİMİ, Mousa (Musa) (2013), "Dil Hayatıyeti Bağlamında Horasan Türklerinin Dil Durumu" *TDİD*, XIII/2 (Kış), İzmir, 131-142.
- RAHİMİ, Mousa (Musa) (2019), "İran Türklüğünde Geleneksel Türk İnançlarının Etki ve İzleri", *Millî Folklor*, Yıl 31, Sayı 124, Ankara, 147-159.
- RAHİMİ, Mousa (Musa) (2012), "İran Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Konuşurlarının Ret Stratejilerine Üzerine Karşılaştırmalı Bir Deneme", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 9, Sayı 4, Aralık, Ankara, 133-146.
- SARIKAYA, Yalçın (2010), "İran Türklerinde Siber Siyasal-Kültürel Hareketler", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2010: İran Türkolojisi*, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- TRASK, L. R. (1996), *Historical Linguistics*, Oxford University Press.
- TRUDGILL, P. (1992), *Introducing Language and Society*, London: Penguin Books Ltd.
- VAŞKANÎ-YE FERAHANÎ, Abdullah (1391/2012), *Mebâni'ye Destûr Zebân-e Helecî-Helec Tili Bilgisi Kurakı*, Vanya Yay., Tehran.
- VAŞKANÎ-YE FERAHANÎ, Abdullah (1389/2010), *Helechâ der Âyîne-ye Târîh-Helecler Târîh Aynasıça*, Vanya Yay., Tehran.
- WHORF, Benjamin Lee (1956), *Language, Through and Reality: Selected Writing of Benjamin Lee Whorf*, ed. By J.B. CARROLL. New York and Cambridge, Mass.
- WURM Stephen A. (1991) "Language Death and Disappearance: Causes and Circumstances" *Endangered Languages*, R.H ROBINS, E.M UHLENBECK (eds), 1-18, Berg, Oxford-New York.

https://markazi.mcls.gov.ir/icm_content/media/image/2018/03/178340_orig.pdf
www.ethnologue.com

Mousa (Musa) Rahimi <https://orcid.org/0000-0003-3807-1747>

Tahran Allameh Tabataba'i Üniversitesi, Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Tahran/İran

E-posta: rahimi.musa@gmail.com, musarahimi@atu.ac.ir

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 25 Ocak 2020

Yayına kabul edildiği tarih: 3 Temmuz 2020

E-yayın tarihi: 4 Ağustos 2020

Çıktı sayfa sayısı: 15

Kaynak sayısı: 35